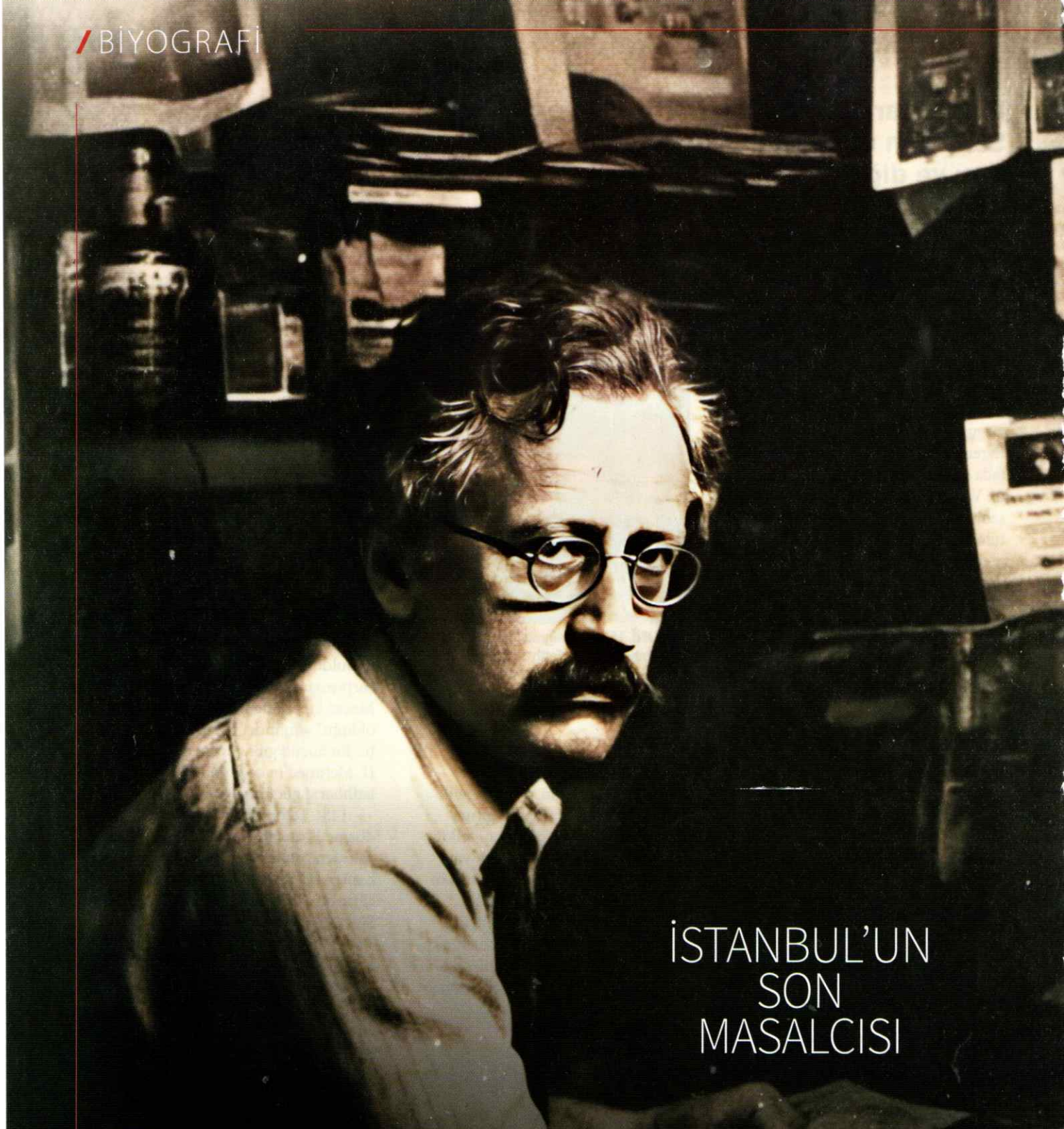

İSTANBUL'UN SON MASALCISI

Reşat Ekrem Koçu

Bir ömrü, hayaliyle birlikte ansiklopedi sayfalarına gömen Reşat Ekrem Koçu… İstanbul'u yıkıntılar arasından, dostlarının gidişinden, kayıpların gölgesinden çekip kurtarmaya çalıştı. Onun İstanbul Ansiklopedisi, yalnızca bir bilgi kaynağı değil; hatıraların, arzuların, masalların ve hayaletlerin hafıza mekânıydı. Koçu, kaybolmuş bir şehri satır aralarında yer yer muhayyel de olsa yaşatmaya devam eden, İstanbul'un son büyük masalcısıydı…

AGAH ENES YASA
Tarih Öğrencisi

Reşat Ekrem Koçu'nun dünyasını ve metinlerini anlamanın ilk adımı, onun hayatına dair temel çizgileri hatırlamaktan geçer. 1905 yılında İstanbul'da doğan Koçu'nun entelektüel mirası, köklerini hem ailesinden hem de yaşadığı devrin çalkantılı ruhundan alır. Babası Ekrem Reşat Bey, Maarif Nezâreti'nin tercüme kaleminde çalışmış; *Tarik*, *Ma'lûmât* ve *Cerîde-i Havâdis* gibi gazetelerde yazılar kaleme almış, ardından Konya Sanayi Mektebi'ne müdür olarak atanmış ve bu şehirde *Babalık* gazetesinin başyazarlığını üstlenmiştir. İstanbul'a dönüşüyle birlikte, 1933'teki vefatına kadar *Cumhuriyet* gazetesinin memleket haberleri servisinin başında yer almıştır. Bu anlamda Reşat Ekrem, kalemle kurulan bir hayata gözlerini açmıştır. İlkokulu Konya'da okuyan Koçu, savaşın zorladığı koşullar nedeniyle ortaokul ve lise öğrenimini yarıda bırakıp annesiyle birlikte tekrar İstanbul'a dönmüş, ardından yatılı olarak Bursa Erkek Lisesi'nde eğitimini tamamlamıştır. 1931 yılında İstanbul Dârülfünunu Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun olmuş ve dönemin önde gelen tarihçilerinden Ahmed Refik'in (Altınay) asistanı olmuştur. Bu dönemde hazırladığı *Osmanlı Muâhedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muâhedesi* başlıklı çalışması, onun tarihçilik anlayışının erken ve akademik bir örneğidir.

ÜNİVERSİTE'DEN SÜRGÜN SEBEBİ İDEOLOJİK DEĞİL

Dışarıdan bakan bir göz, Reşat Ekrem Koçu'nun 70 yıllık ömründe üç büyük kırılma noktası seçebilir. İlki, 1933 yılında, dönemin reformist rüzgârı altında, hocası Ahmed Refik Altınay ile üniversiteden ayrılışıdır. Bu olay, Koçu üzerine yazan kişilerin iddia ettiği gibi Erken Cumhuriyet'in "*Osmanlı tarihi ile arasına mesafe koymak*" için yaptığı ideoloik bir hamleden ziyade, Altınay ve Koçu tarzı çalışan tarihçileri metod olarak daha akademi dışı bulmasından kaynaklanmaktaydı. Şunu kabul etmek

REŞAT EKREM Koçu, Sirkeci'deki Mühürdarzade Hanı'nda bulunan yazıhanesinde İstanbul Ansiklopedisi için çalışırken...

lazım elbette, bu Koçu için yalnızca mesleki bir kayıp değildir; aynı zamanda henüz genç yaşta onu ait olduğu ilmî camiadan koparan, daha çok bir tür entelektüel sürgün hükmünde bir travmadır. Benzer durumu yaşayan isimler arasında Pertev Naili Boratav, Hüseyin Nihal Atsız, Orhan Şaik Gökyay gibi henüz genç yaştaki gelecek vadeden yazarları da saymak gerekir. Akademinin dışına itilmek, onu kendi başına bir hafıza mimarı olmaya sürüklemiştir. Üniversiteden istifasının ardından emekli olana değin Kuleli Askerî Lisesi, Vefa Lisesi ve Pertevniyal Lisesi gibi okullarda tarih öğretmenliği yapmıştır.

DAĞINIK ÇALIŞTIĞI İÇİN İŞLERİ HEP BOZULDU

İkinci kırılma noktası, kuşkusuz *İstanbul Ansiklopedisi*'nin yayıma hazırlanışı sırasında yaşanan maddi ve idari zorluklardır. Koçu, bu projeye ilk olarak iş insanı Cemal Çaltı ile başlamış, ansiklopedinin ilk ciltleri onun desteğiyle yayımlanmıştır. Ancak süreç uzadıkça, projenin maliyeti ve sürekliliği sorun hâline gelmiş, Koçu'nun dağınık ve kontrolsüz çalışma biçimi Çaltı ile yollarının ayrılmasına neden olmuştur. Bu dönemin ardından projeyi devralan ikinci sermayedar Mehmet Ali Akbay, daha fazla anlayış gösterse de benzer sorunlarla karşılaşmıştır. Başlangıçta on cilt olarak planlanan ansiklopedinin basımı sürekli aksamakta, teslim tarihleri ertelenmekteydi. Akbay, uzunca bir süre destek verse de belirlenen çerçevede ilerlenemediği için zamanla o da projeden çekilmiştir.

HAYALİNDEKİ İSTANBUL GÜNBEGÜN ÇÖKERKEN...

Desteklerini giderek kaybetmesinin ardından Koçu, yayınevine ve basım sürecine dair birçok işi tek başına yürütmeye başlamış, baskı, dizgi, dağıtım gibi süreçleri de kontrol etmek zorunda kalmıştır. Sermaye kesilince, Sirkeci'deki Mühürdarzade Hanı'nda bulunan bürosunu bırakıp çalışmalarını Göztepe'deki evine taşımıştır. Projenin yayımlanma süreci giderek yavaşlamış, fasiküller arasındaki süre 3-4 aya kadar uzamış, bu da okuyucu ve destekçi çevrenin ilgisinin dağılmasına yol açmıştır. Böylece *İstanbul Ansiklopedisi*, zaman içinde kurumsal ve mali destekten büyük ölçüde kopmuş, kişisel çabayla sürdürülen bir yayı- »

KÖŞKÜNÜN bahçesinde oturan Reşat Ekrem, misafirleriyle bir arada...

ANSİKLOPEDİ İÇİN KÖŞKÜNÜ SATTI

REŞAT Ekrem Koçu'nun hayatındaki en büyük kırılmalardan biri, *İstanbul Ansiklpedisi*'nin yayım sürecinde yaşadığı maddi zorluklar sebebiyle Göztepe'deki ahşap köşkünü -bir devrin son şahidi olan o eski İstanbul evini- Dr. Fahrettin Kerim Gökyay'a satarak bir apartman dairesine taşınmak zorunda kalmasıdır. Bu taşınma, yalnızca mekânsal değildi. Zira daha evvel de aynı sebeple Sirkeci'deki bürosunu terk ederek ansikopedi için bu eve taşımıştı. İmkanları giderek azalıyordu...

na dönüşmüştür.

Göztepe'deki köşkünün satışıyla başlayan üçüncü kırılma, annesinin ölümüyle daha da ağırlaşır. Kadim dostları, o çok sevdiği eski İstanbul'u yazanlar birer birer aramızdan ayrıldıkça, onun içindeki şehir de yavaş yavaş susar. Üstelik 1956-60 yıllarında Menderes imarları doğrultusunda başlatılan yıkımlar, İstanbul'un yüzyıllar boyunca biriktirdiği hayatı değiştirir. Bu yıkımları en ağır biçimde yazılarıyla protesto edenlerden biri de Koçu'dur. Onun belleğinde yaşayan İstanbul, artık gerçek âlemde sokaklarında yaşanamaz hâle gelmiştir. Bundan sonra İstanbul, yalnızca ansiklopedide yaşar; yalnızca kaydedilmiş hâliyle hatırlanabilecektir.

MEZARINDAN İZ BİLE KALMADI...

Tüm bu kırılmalar, Reşat Ekrem Koçu'yu zamanla bir tür içe kapanmaya, hayal ile hakikatin sınırlarının silikleştiği bir dünyaya sürükler. Gerçeklikten kopmadan, fakat ona tam da yüzünü dönmeden; geçmişin sisiyle kaplı sokaklarında gezen bir hayalet gibi... Onun yalnızlığı, kelimelere hayat verir; kelimelerse bize bir adamın kendi şehrini kurtarabilmek uğruna yazıya nasıl sığındığını fısıldar.

Bu nedenledir ki Koçu, kendi kurguladığı karakterlere ait hikâyeleri *Tercüman* ve benzeri dönem gazetelerinde tekrar tekrar yayımlıyor, oradan gelen telif ücretiyle ansiklopediyi finanse ediyordu. Ayrıca bu karakterleri ansiklopedisine koymayı ve onlar arasında gerek duygusal gerek mekânsal bağlar kurmayı da ihmal etmiyordu. "*Korkunç berzah*" olarak tanımladığı ahvalden geçemeyen Reşat Ekrem Koçu, hayatının son yıllarındaki derin bir maddi ve manevi çöküntü içinde, 6 Temmuz 1975'te hayata gözlerini yummuştur. Gömüldüğü Sahra-ı Cedid Mezarlığı'ndaki kabrinden günümüze bir iz bile kalmamıştır. Ondan geriye yalnızca kitapları ve yazıları değil, aynı zamanda sürgün edilmiş bir İstanbul'un hayaliyle yoğrulmuş zengin bir arşiv kalır. Bu arşiv, vasiyeti üzerine evlatlığı Mehmed Koçu'ya emanet edilir. Ne var ki bu arşiv, ölümünden sonra da bir süre boyunca sahipsiz ve anlamdan yoksun kalacaktır.

Reşat Ekrem Koçu'nun hayatındaki kırılmalar, onu bir hayalet gibi, zamanla içe kapandığı, hayal ile hakikatin sınırlarının silikleştiği bir dünyaya sürükler.

PELİN Esmer'in *11'e 10 Kala* filmi ile Selman Nacar'ın *İstanbul Ansiklopedisi* adlı dizisi, Reşat Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'nin popülerleşmesinde büyük rol oynamıştır.

ANSİKLOPEDİYİ AYAĞA KALDIRMA PLANI...

Koçu'nun vefatından kısa bir süre önce, Millî Eğitim Bakanlığı Matbaası'ndan tanıdığı Enver Esenkova ile mektuplaşarak *İstanbul Ansiklopedisi*'ni yeniden ayağa kaldırma planları yaptığı, Lorans Tanatar Baruh'un ansiklopedi arşivinden ve kişisel yazışmalardan derlediği çalışma sayesinde ortaya çıktı. Buna göre, o sıralarda Frankfurt'ta görev yapan Esenkova'nın hayali çok daha büyüktür: devlet destekli bir *Evliya Çelebi Enstitüsü* kurmak ve ansiklopediyi bu çatı altında yeniden neşretmek. Ancak bu hayalin ilk evresi, Koçu'nun vefatıyla yarım kalır. Ne var ki Esenkova pes etmez; mektuplaşmalar 1976'da yeniden başlar.

SERMAYE ARAYIŞI ÖLÜNCE DE DEVAM ETTİ

Esenkova bu süreçte, dönemin en büyük matbaacılarından biri olan ve aynı zamanda meşhur Ece Ajandalarının da sahibi bulunan kayınbiraderi Mürteza Sadık Kağıtçı ile temasa geçer. Amaç, *İstanbul Ansiklopedisi*'ni yeniden basıma hazırlamaktır. Esenkova, Mehmed Koçu'ya yazdığı bir mektupta her ay 2.500 lira göndereceğini bildirir ve terekede yer alan belgelerin ve arşivin "*piyasadaki aç kurtlar*" tarafından yağmalanmaması için onu uyarır. Ancak bu planlar da sonuçsuz kalır. 1983 yılında Mehmed Koçu'nun vefatı, bu ikinci teşebbüsün de sekteye

REŞAT Ekrem'in uğruna bir ömür ve servet harcadığı İstanbul Ansiklopedisi, bugün kıymetinin anlaşılmasıyla fahiş fiyatlara satılmaktadır...

'BU KORKUNÇ BERZAHI NASIL GEÇECEĞİM?'

REŞAT Ekrem Koçu, Ansiklopedisi'nin basımıyla ilgili yaşadığı maddi imkânsızlıkları şöyle ifade eder: "*...Sözde Millî Eğitim Bakanlığı Matbaası'nda basılmaktadır ve her fasikülü, müdür Necati Sepetçioğlu beyefendi ile acayip muavini ve benim eski talebem Hilmi'nin sayesinde, ayda bir fasikül çıkacak iken 3-4 ayda bir fasikül alabiliyorum. 1973 senesi ortalarında tüm ilanları (reklamları) kaybettim. 1974 başında da Millî Eğitim Bakanlığı abonelerini kesti. Şimdi matbaa, kâğıt, klişe ücretlerini, üç ayda bir aldığım emekli maaşımla ve Tercüman gazetesinden aldığım yazı ücretleriyle karşılamaya çalışıyorum. Bakalım bu korkunç berzahı nasıl geçeceğim.*"

uğramasına neden olur. Kağıtçı, projeye gereken ilgiyi göstermez. Esenkova ise 1990'lı yıllarda Frankfurt'ta geçirdiği bir hastalık sonucu hayata veda edene dek, ansiklopediyi tekrar yayımlatmak adına güçlü bir sermayedar bulmak için büyük çaba sarf eder.

Koçu'nun ömrü boyunca peşini bırakmayan müşkül durum, ölümünden sonra da külliyatını dört bir yandan kuşatır. Onun hem şahsî belgelerini hem de ansiklopedinin neredeyse tüm parçalarını içeren tereke, uzun yıllar boyunca oradan oraya taşınır. Önce İstanbul Matbaacılık binasına götürülür, oradan Enver Esenkova'nın Ulus'taki dairesine aktarılır. Esenkova'nın vefatının ardından ise eşi Perihan Hanım tarafından Akatlar'daki yeni daireye nakledilir. Perihan Hanım, merhum eşinin vasiyetini yerine getirmek adına ansiklopediyi yaşatmak için bütün hakları kızları Emine Gönel'e devreder.

BARDAKÇI VE EYİCE YANLIŞ BİLGİ VERİYOR

Görüleceği üzere arşiv, ne Semavi Eyice'nin ne de Murat Bardakçı'nın ifade ettiği gibi satılıp dağılıp kaybolup gitmiştir. Tam aksine, bir ailenin iki kuşak boyunca muhafaza ettiği bir emanete dönüşmüştür. Emine Hanım ve eşi, kendi güçleri nispetinde bu emanetin hakkını vermek adına gayretli bir çalışma başlatırlar. Ancak çabaları bir yere kadar gider; kendi imkânları tükenince Koçu'nun kitaplarının yayın hakkını elinde tutan Doğan Yayınları ile yedi yıllık bir sözleşme imzalanır. Fakat bu iş de beklenen sonucu vermez. 2010 yılında İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. ve Avrupa Kültür Başkenti Ajansı'ndan medet umulur. Maalesef bu girişimler de akim kalır.

KOÇU'NUN HAYALİ BEYAZ PERDEDE

Yıllar içinde Reşat Ekrem Koçu'nun ismi ve *İstanbul Ansiklopedisi* zamanla yeniden hatırlanır ve peşine düşülen bir tutkuya dönüşür. Orhan Pamuk, *İstanbul: Hatıralar ve Şehir* adlı anı kitabında Koçu'ya ve ansiklopedisine otuzdan fazla sayfa ayırır. Pelin

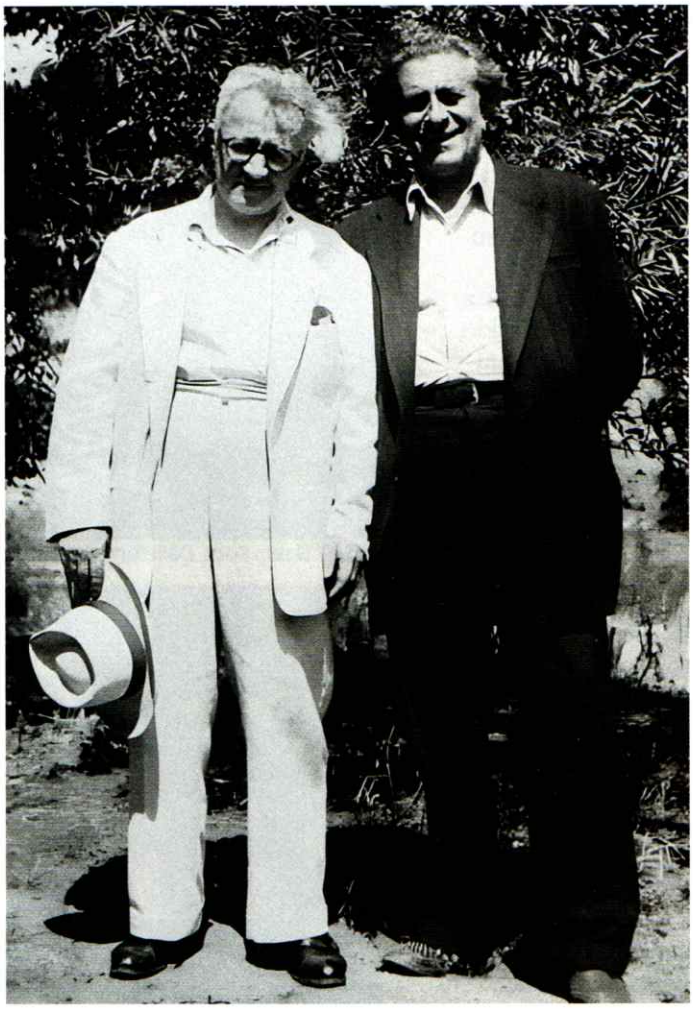

ECE Ajandalarının sahibi Mürteza Sadık Kağıtçı, Reşat Ekrem Koçu'yla beraber...

Esmer'in Nejat İşler ve Mithat Esmer'in başrollerini paylaştığı *11'e 10 Kala* adlı filminde, bir koleksiyonerin ansiklopediye duyduğu tutku ekseninde geçen hikâye anlatılır. 2025 yılında Netfilix'de yayımlanmaya başlanan ve ansiklopedinden ilham alarak farklı karakterlerle onu yeniden üreten *İstanbul Ansiklopedisi* adlı dizi de yine popülerliğine bir işarettir. Bu gelişmelerin yanı sıra, özellikle sosyal medyada görünürlük kazanmasıyla Nilay Örnek gibi pek çok sosyal medya kullanıcısı ve araştırmacının yazılarıyla yeniden gündeme taşınan Koçu ve külliyatı, bir zamanların tozlu kalmış arşivinden çıkıp kolektif kültür belleğinde yeniden yer edinir. »

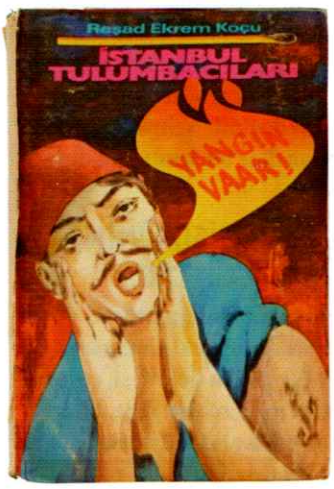

REŞAT EKREM DEMEK VURUCU KAPAK DEMEK

ANA Yayınevi'nden yayımlanan İstanbul Tulumbacıları adlı eserinin kapağında, sansasyonel bir şekilde, konuşma balonuyla "*Yangın var!*" diye bağıran kaytan bıyıklı bir tulumbacı figürü yer almıştır. Koçu, hayattayken de, ölümünden sonra da kitaplarını genellikle zarif hanımların ve alımlı delikanlıların öne çıktığı, eğlenceli ve dikkat çekici kapaklarla sunmayı tercih etmiştir. Bu yönüyle bakıldığında, Reşat Ekrem Koçu denince akla gelen ilk şeylerden biri hiç kuşkusuz kolay pazarlanabilir ama usta bir görsellikle oluşturulmuş kitap kapaklarıdır.

Bugün itibarıyla Koçu'nun tüm arşivi ve *İstanbul Ansiklopedisi*'nin ciltleri, SALT Araştırma ve Kadir Has Üniversitesi'nin ortak girişimiyle kurulan istanbulansiklopedisi.org adresi üzerinden kamuya açık bir biçimde erişime sunulmuştur. Doğan Yayınları, Reşat Ekrem Koçu'nun eserlerini bugün hâlâ hem müstakil kitaplar hâlinde hem de toplu ciltler olarak, dikkat çekici ve süslü kapak tasarımlarıyla yeniden yayımlamaya devam etmektedir. Bu yayın politikası, Koçu'nun başta Sabiha Bozcalı ile kurduğu görsel dil oluşturma anlayışının günümüzdeki bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

ANSİKLOPEDİYİ CAZİP HÂLE GETİREN DETAYLAR

Edhem Eldem'in de dikkat çektiği üzere, *İstanbul Ansiklopedisi* gibi geniş kitlelere ulaşmayı hedefleyen bir yayın; millî ve manevî değerler, sansasyonel karakterler, aşk ve cinsellik hikâyeleri, komplo teorileri, sözde esrarengiz olaylar ve geçmiş ile bugün arasında kurulan paralelliklerle cazibeli hâle getirilmiştir. Koçu'nun kaleminden çıkan yazılar, dönemin matbuat kapitalizmi içinde şekillenmişti. Bugün eserlerine duyulan büyük ilgi ve ardı arkası kesilmeyen baskılar, onun hem zamanının ruhunu yakalayabilmiş hem de zamansız bir anlatı dili kurmuş bir yazar olduğunu ortaya koyar.

'TÜRK'E DIŞARIDAN BAKAN GÖZLER NELER GÖRMÜŞ?'

Öte yandan Koçu, bugün hâlâ referans verilen Edmondo De Amicis, Elizabeth Craven, Mary Wortley Montagu ve Théophile Deyrolle gibi pek çok meşhur seyyahın metinlerini, Çığır Kitabevi için hazırladığı *Türkiye Seyahatnameleri Serisi* kapsamında Türkçeye ilk kazandıran isimdir. Bu metinlerin tüm çevirisini muhtemelen kendisi yapmamıştır; ancak metinleri baştan sona elden geçirip, bir seyahatnameye yaraşır biçimde daha okunabilir, daha akıcı ve dönemin okuruna hitap edecek bir hâle getirdiği açıktır. Onun yaklaşımı, "*Biz Türklere dışarıdan bakan gözler neler görmüş?*" sorusunu merkeze alan bir bakışa dayanır. Yalnızca çevirilerde değil, *İstanbul Ansiklopedisi*'nde ve dönemin gazete sütunlarındaki köşe yazılarında da bu bakış açısı hep hissedilir. Batılı seyyahların hayranlıkla ya da hayretle anlattığı gündelik ayrıntılar, Koçu'nun zihninde bir tür millî onaylanma duygusuna, bir geçmişi doğrulama arzusuna dönüşür. Osmanlı İstanbul'una dair estetik, zarafet, nüktedanlık ve ihtişam içeren her gözlem, onun belleğinde şehrin kaybolan suretine dair bir kanıt gibi değer kazanır.

REŞAT Ekrem Koçu, Dârülfünun'da talebelik yıllarında...

SÜHEYL Ünver (sağda) ve Reşat Ekrem Koçu (ortada) birlikte konuşma yaparken (1964).

'TARİHÇİ DİSİPLİNİNE SAHİP DEĞİLDİR...'

Koçu'nun bu metinleri yalnızca aktarmakla kalmayıp edebî bir kalıba dökmesi, seyyah anlatılarını birer belgeye, birer edebî vesikaya dönüştürür. 30'lu yıllardan itibaren edindiği bu yabancı seyahatname tecrübesinin üstüne bir de Evliya Çelebi okumaları ve neşriyatları eklenince, Koçu'nun metinlerinin ana kaynakları ete kemiğe bürünmeye başlar. İlerleyen yıllarda hem köşe yazılarında hem ansiklopedide bu kaynaklara başvurduğunu dile getirse de, hangi sayfadan ne bilgi aldığını gösteren ayrıntılı bir referans metodu sergilemez. Hikâyelerindeki çoğu karakter ya Evliya Çelebi'nin anlattığı bir hikâyenin dönüştürülmüş hâlidir ya da meselâ Topkapı Sarayı'ndaki gündelik hayatı anlatan Jean Baptiste Tavernier'in aktarımlarından ilham alınmıştır. Bir benzeri daha dilimizde bulunmayan Koçu'nun *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü* eseri de yine

İstanbul Ansiklopedisi, salt bir bilgi kaynağı değil; geçmişin, dostlukların, kaybolan sokakların ve yalnızca hatıralarda yaşayan kentin hafızasıdır.

bu oldukça sınırlı kaynaklardan beslenerek meydana çıkmıştır.

Ansiklopediden köşe yazılarına, oradan hikâye kitaplarına uzanan; her seferinde farklı isimler ve tiplerle karşımıza çıkan bilgiler, en başından beri vurguladığım gibi, çoğunlukla Reşat Ekrem Koçu'nun kendi kurmacasının bir parçasıdır. Bu yaklaşımı, döneminde kimi tarihçilerle polemiklere girmesine de neden olmuştur. Özellikle tarihçi-akademisyen Mükrimin Halil Yinanç, Koçu'yu akademik yeterlilikten yoksun olmakla suçlamış ve eleştirilerinde oldukça sert olmuştur. Yinanç, kendi pozisyonu açısından bakıldığında bir ölçüde haklıdır. Zira Koçu, ansiklopedi dışındaki tarihsel yazılarında, özellikle kurum tarihi gibi alanlarda, çoğu zaman dağınık ve akademik temelden uzak bir üslup benimsemiştir. Örneğin, "Ayak Divanı" gibi doğrudan Osmanlı müessese tarihine ait bir konuyu yalnızca tek bir kaynağa dayanarak, popüler bir dergi olan *Hayat Tarih* mecmuasında kaleme alabilmiştir. Bu durum, onun tarihçilik anlayışının akademik disiplinle ne kadar mesafeli olduğunu da ortaya koyar.

TÜRK TARİH KURUMU TALEPLERİNE DÖNMEDİ

Aslında Koçu ile Yinanç, başından beri iki farklı kulvarın insanıdır. Koçu, daha 25 yaşında üniversiteden istifa ederek akademik dünyayla bağını koparmış ve kendine özgü bir yol çizmiştir. O, *Hayat Tarih*'te yazarken; Yinanç, dönemin en prestijli bilimsel dergileri olan *Belleten*, *Belgeler* ve *Türkiyat Mecmuası* gibi yayın organlarında görünür hâle gelmiştir. Koçu, birkaç defa *İstanbul Ansiklopedisi*'ni sürdürebilmek adına Türk Tarih Kurumu'ndan maddi destek talebinde bulunmuş ama hiçbirine yanıt alamamıştır. Oysa Yinanç, bu kurumun kurucu üyeleri arasında yer alır. Tüm bu farklılıklar, Koçu'nun akademiye olan mesafesini ve zamanla bu kurumsal dünyaya duyduğu kırgınlığı anlamak açısından önemlidir.

ONU KİMLİKLERLE KODLAMAK YANLIŞ

Koçu'nun yalnızlığı ve "norm dışı" addedilmesi üzerine yapılan yorumlar arasında, özellikle *kuir kuramı* ekseninde şekillenen okumaların belirginleştiği görülmektedir. "Kuir arşiv" ve "kuir yazın" gibi kavramlar çerçevesinde geliştirilen bu yaklaşımlar, zamanla belirli bir şablona dönüşmüş, kimi zaman da kapsayıcılıktan uzaklaşarak neredeyse klişe hâlini almıştır. Oysa yalnızca akademik normlara uymayan, kural dışı ya da kendi hayal gücüyle üretim yapan bir figürü kuir olarak kodlamak metodolojik açıdan ne ölçüde tutarlıdır?

HER CAMİADAN DOSTLARI VARDI...

Koçu'nun anlatı evrenini, Amerikan veya Batı Avrupa merkezli benzer örneklerle eşleştirerek sabit kategorilere indirgemek, açıklayıcı olmaktan çok sınırlayıcı olabilir. Nitekim Koçu, 1950'ler Amerika'sında ya da dönemin İstanbul'unda köşe yazılarıyla veya eserleriyle kuir hakları için mücadele eden bir figür hiç değildir. Özel mektuplarında yalnızlık ve dışlanmışlığa ilişkin ifadeleri bulunsa da bunların cinsel kimlik bağlamında okunmasını destekleyecek açık göstergeler mevcut değildir. Ayrıca bu tür yorumlar, dönemin toplumsal ve entelektüel bağlamını da çoğu zaman göz ardı eder. Örneğin, *Evliya Çelebi Enstitüsü* kurmayı arzulayacak kadar muhafazakâr »

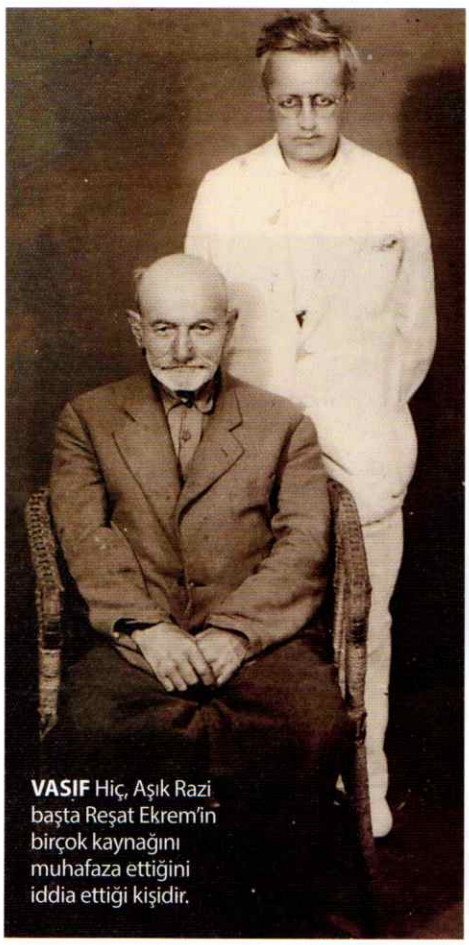

VASIF Hiç, Aşık Razi başta Reşat Ekrem'in birçok kaynağını muhafaza ettiğini iddia ettiği kişidir.

HAYAL İLE HAKİKAT ARASINDA MEÇHUL BİR ARŞİV BEKÇİSİ

KOÇU'NUN kaynaklarından Üsküdarlı Aşık Razi... Gerçekten yaşamış ve kısa esnaf destanlarıyla tanınan Aşık Ruzi'den esinlendiği düşünülebilir. Ancak Koçu, bu karakterin arkasına bir göige daha yerleştirir: Vasıf Hiç. Razi'den her söz edildiğinde yanında mutlaka adı geçen bu kişi, Razi'nin "evrak-ı metrukesi"ni muhafaza eden, kimi zaman bu sandığı Koçu için aralayan, bir tür arşiv bekçisidir. Bu sayede Koçu, ansiklopedideki poetik tasarruflarını meşrulaştırır: *"Sadece ben değilim, bir tanık daha var."* Arşivde bulunan bir fotoğraf ve bazı dönem tanıklarının aktardıklarına göre Vasıf Hiç gerçekten yaşamış, İstanbul'da kahvehane işleten, halk anlatı geleneğinin son halkalarından biridir. Ancak Aşık Razi'ye atfedilen şiirlerin sözcük kadrosu ve tematik yörüngesi Koçu'nun kaleminden çıktığı izlenimini kuvvetle doğurur.

bir devlet adamı olan Enver Esenkova'nın, Koçu'nun hatırasına ölümüne dek sahip çıkması, onun yalnızlığının mutlak bir dışlanmışlık anlamına gelmediğini göstermektedir.

KALABALIKLAR İÇİNDE YALNIZ KALMAK...

Koçu, belli çevrelerin dışında bırakılmış olabilir; ancak tümüyle marjinalleşmiş ya da unutulmuş bir figür değildir. Öte yandan, *İstanbul Ansiklopedisi*'ni hazırlarken birlikte çalıştığı birçok kişiyle yaşadığı gerilimler ve kimi zaman talepleri karşılandıktan sonra kurduğu mesafe, onun yalnızlığının önemli ölçüde kendi yarattığı bir durum olduğunu da düşündürmektedir. Bu bağlamda Koçu üzerine yürütülen tartışmaların sürekli olarak olası cinsel yönelimi etrafında dönmesi, günümüz açısından sınırlı bir anlam taşımaktadır. Elbette, Semavi Eyice'nin yaptığı gibi savunmacı bir refleksle "*Koçu kesinlikle öyle biri değildi*" demek açıklayıcı bir tutum değildir; fakat özellikle Amerikan merkezli tarih yazımının etkisiyle şekillenen ve çoğu zaman varsayımlara dayanan bu tarz niyet okumaları, analitik derinlikten yoksun kalmaktadır. Koçu'nun metinlerinde hissedilen melankoli yadsınamaz; ancak

KOÇU'NUN *İstanbul Ansiklopedisi*'nde sık sık kaynak olarak sunduğu Bitlisli Ali Çamiç Ağa'nın yine İstanbul Ansiklopedisi'nde adına yazılan maddede bulunan tasviri...

bu melankoliyi yalnızca cinsel kimlik kategorileri üzerinden yorumlamak, indirgemeci ve kolaycı bir yaklaşımı yansıtır.

GERÇEK KARAKTER Mİ? KENDİ MASALI MI?

Üsküdarlı Aşık Razi, Bitlisli Ali Çamiç Ağa ve hippi ozanı Mehmed Gökçınar... İstanbul Ansiklopedisi'ni dikkatle okuyan herkes, bu isimlere er ya da geç rastlar. Genellikle bir maddenin sonunda, bir halk şairine atfedilmiş destansı bir manzumeyle karşımıza çıkarlar. Ancak daha önce kimse, bu isimleri Koçu'nun edebî evreninde yarattığı farklı dönemlere ait personaları olarak bu kadar doğrudan ve kışkırtıcı biçimde sorgulamaya girişmemiştir. O hâlde gelin, bu kurgusal gölgelerin izini birlikte sürelim.

ÇAĞDAŞ BİR HALK OZANI BİTLİSLİ ALİ ÇAMİÇ AĞA

Bitlisli Ali Çamiç Ağa —kimi zaman "Çamiş" şeklinde de yazılır— ansiklopedide karşımıza çıkan en renkli figürlerden biridir. Koçu, onu sazıyla sözüyle yaşayan "*çağdaş bir halk ozanı*" olarak tanıtır. Anlatıya göre, 1864 doğumlu Çamiç Ağa, 1959'da Menderes yıkımlarından nasibini alana dek Galata'da kahvehane işleten, sefillik anlatılarıyla bezenmiş yüzlerce beyit yazan bir halk şairidir. Kendi ağzından aktarıldığına göre köken olarak Evliya Çelebi'nin anlattığı bir Bitlis hanedanından geldiğini iddia eder. 1961'de, çırağı Tophaneli Bilal'i de yanına alarak "*artık bu ellerde duramam*" diyerek Bitlis'e geri döner. Kendisi artık İstanbul'da değildir; ama mektuplarla şiirlerini yollamakta, böylece adının Koçu'nun vefakâr yayıncılığı sayesinde ebediyete kavuşmasını umut etmektedir.

GÖÇLERLE BOĞUŞAN KENTİN VİCDANI ROLÜNDE

Bitlisli Ali Çamiç Ağa'nın şiirlerinin hemen hepsi taşradan İstanbul'a gelmiş genç delikanlılara —Viranşehirli Zülfikar, Hopalı Harun, Vanlı Kara Hasan— yazılmıştır. Bu destanlar, bir yandan sefillik anlatılarını taşırken, diğer yandan Koçu'nun kadim İstanbul'a duyduğu şefkatin yansımasıdır. Çamiç Ağa, kent folklorunda, göçlerle boğuşan yeni İstanbul'un vicdanıdır adeta. Onun gerçekten yaşamış bir kişiden esinle kurgulanmış olabileceğine dair en somut örnek, Evliya Çelebi'den aktardığı bir hikâyedir. Bu anlatıya göre, Melek Ahmet Paşa'nın anne tarafından büyük

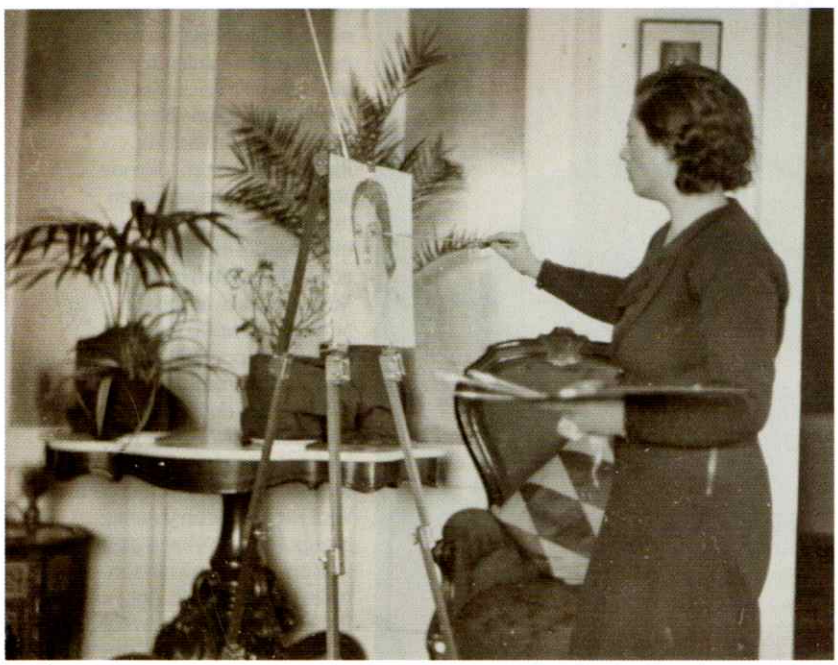

SABİHA Bozcalı'ya Koçu'nun gönderdiği çizim taslakları bazen gazeteden, bazen de meçhul bir yabancının fotoğrafından şekilleniyor; küçük eklemelerle Osmanlılaştırılıyordu.

dedesi olan Abdal Han'ı mağlup edip hazinesini yağmaladığı bilgisi, Çamiç Ağa'nın kendi ağzından aktarılır. Aradan geçen 250 yılı aşkın sürede bu denli ayrıntılı bir bilginin aile içinde kuşaktan kuşağa aktarılmış olması oldukça düşük bir ihtimaldir. Büyük olasılıkla Koçu, Evliya Çelebi'nin metinleri üzerinde çalışırken, Çelebi'nin hamisi Melek Ahmet Paşa çevresinde geçen bir hikâye yazmak istemiştir. Bu kurmaca anlatıda, Çamiç Ağa'ya yüzyıllar sonra ortaya çıkıp bu eski olayları hatırlayan ve destanlara dönüştüren bir halk ozanı rolü biçmiştir.

ZARO AĞA İLE ORTAK ÖZELLİKLER

Çamiç Ağa ile, dünyanın en uzun yaşamış insanlarından sayılan Zaro Ağa arasındaki benzerlikler de dikkat çekicidir. Her ikisi de Bitlis doğumludur ve İstanbul'a çalışmak için gelmişlerdir. Zaro Ağa tersanelerde çalışmış; Çamiç Ağa ise İstanbul'a gelip tersanelerde "*havuz mandacısı neferi*" olarak görev yapmıştır. Zaro Ağa'nın şöhreti uzun ömründen kaynaklanır. Koçu'nun aktardığına göre, Çamiç Ağa 1865 doğumludur ve kendisini tanıttığı mektubu 1961'den sonra yazmıştır; bu durumda onun da 100 yaşını aştığı varsayılır. Koçu'nun, magazinel bir figürü alıp kendi ilgi alanlarıyla örtüşen bir şekilde ansiklopediye uyarladığı ve buradan özgün bir karakter ürettiği açıkça görülmektedir. Okuması son derece keyifli olan bu biyografi, *İstanbul Ansiklopedisi*'nin 7. cildinde "Çamiç Ağa (Ali)" maddesi altında yer alır.

BİNBİR SURATIN BİNBİR MAHLASI

Her ne kadar Üsküdarlı Âşık Razi, Ali Çamiç Ağa ya da Mehmed Gökçınar kadar kapsamlı bir anlatı evreniyle donatılmamış olsalar da, Reşat Ekrem Koçu'nun başka mahlâslar kullandığı da bilinmektedir. Bu takma adlar arasında Bülent Koçu, Mehmed Koçu, Hüsnü Kınaylı ve Bürhâneddin (Burhan) Olker gibi isimler yer alır. Her biri, yazarın farklı dönemlerde ve türlerdeki metinlerinde sahneye çıkardığı gölgeleridir; kimi zaman bir gözlemci, kimi zaman bir anlatıcı, kimi zamansa Koçu'nun bizzat kendisinin bir yansıması olarak belirirler.

Bu üç karakterde ortak bir tema öne çıkar: ayak. Koçu'nun ayak fetişizmi meselesi daha önce de kimi araştırmacılarca dile getirilmiştir; ansiklopedide "ayak" üzerine özel maddeler dahi vardır. Gökçınar'ın hippileri yalınayak gezer; Çamiç Ağa'nın taşralı çırakları, Razi'nin anlattığı tulumbacılar ve mavnacılar da hep yalınayak, başı kabak İstanbul sokaklarında dolaşır.

KAYIPLARDAN BESLENEN ÖZGÜN ANLATI EVRENİ

Halk şiirinde ayağa yüz sürmek, birine boyun eğmek, ululuğunu teslim etmek anlamına gelir. Nitekim Hatayi/Şah İsmail'in meşhur "*Yüz sürdüm ayaklarına / Gir işte meydana dediler*" beyti bu manayı taşır. Koçu için ayak, yalnızca fiziksel bir uzuv değil; teslimiyetin ve güzellik karşısında duyulan hayretin sembolüdür. Onun estetik duyarlığında bu ısrarlı vurgunun, hayal ile hakikati birleştiren bir işaret olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak Reşat Ekrem Koçu, yalnızca bir tarih anlatıcısı değil; hayal gücünden, arzularından, melankolisinden ve kayıplarından beslenen özgün bir anlatı evreninin kurucusudur.

BİR KENTİ HATIRLAMAK: İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİ

İstanbul Ansiklopedisi, salt bir bilgi kaynağı değil; geçmişin, kaybolan sokakların ve yalnızca hatıralarda yaşayan kentin hafızasıdır. Üsküdarlı Âşık Razi, Bitlisli Çamiç Ağa ve Mehmed Gökçınar gibi figürler, ansiklopedik maddelerden çok Koçu'nun iç dünyasının yansımalarıdır. Bu nedenle ansiklopedinin her satırı, tarihsel bilgi olmanın ötesinde hafızanın, kırılgan ruh hâlinin ve kurgusal dünyanın parçası olarak okunmalıdır. O, hakikati kimi zaman eğip bükmekten çekinmemiştir. Öte yandan Cemal Kafadar ve Çiğdem Kafescioğlu gibi tarihçilerin vurguladığı üzere, ansiklopedi; ayazmalar ve benzeri yapılar konusunda dönemin canlı bir tanığı olarak değerlidir.

İSTANBUL Ansikopedisi için hazırlanan çizimlerde kim olduğu kesin olarak belli olmayan kişinin bir fotoğrafı Şişeli Mehmed diğeri ise Hippi Ozanı olarak tasvir edilmiştir...

FOTOĞRAFTA KURGU KURGUDA GERÇEK

"HİPPİ OZANI" Mehmed Gökçınar, *İstanbul Ansiklopedisi*'nin 11. cildinde Koçu'nun hayal gücüyle yaratılmış en sıra dışı figürlerden biridir. İlk kez "Esrarkeş Turistler" maddesinde beliren Gökçınar, 1970'lerin karşı kültüründe sokaklarda yaşayan, esrarla sınanan, hem kadınlarla hem erkeklerle ilişkiler yaşayan bir halk ozanı olarak kurgulanır. Şiirleri Âşık Razi ve Ali Çamiç Ağa'nın dizeleriyle örtüşür; çevresindeki "yaverler" ise Koçu'nun eski tiplerinin hippi uyarlamalarıdır. Sabiha Bozcalı imzalı illüstrasyonlar, kurmaca ile gerçeğin nasıl birleştiğini gösterir. Arşiv fotoğraflarını yeniden üreterek Gökçınar'a metinsel ve görsel bir beden kazandıran Koçu, düşsel bir figürü neredeyse gerçek kılar. Gerçekteyse Gökçınar, gazetelerden derlenen haberler ve Koçu'nun kurgu gücüyle yoğrulmuş bir bileşimdir.